

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Поліщук Ігор Олексійович,
*доктор політичних наук, професор,
професор кафедри соціології та політології,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків
e-mail: i_polischuk@ukr.net
ORCID 0000-0001-6864-4425*

doi: 10.21564/2414–990x.133.68807
УДК 159.922:316.64

ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ: ІНТЕРПРЕТАЦІЇ У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Розкривається специфіка тлумачення категорії «правова ментальність» у різноманітних наукових концепціях. Найбільш авторитетні напрями вивчення ментальності: соціальна психологія, заснована на соціологічній теорії Е. Дюркгейма; загальна психологія, теорія архетипів як основи «колективного несвідомого» К. Юнга, концепція «соціального характеру» В. Райха.

В юридичній науці донедавна простежувався відтінок певної другорядності та підпорядкованості правової ментальності. Така категоріальна другорядність правової ментальності зберігалася й тоді, коли цей термін почав активно застосовуватися у правовій науці. Доводиться, що поняття «правова ментальність» має великий евристичний потенціал і має перебувати у центрі сучасних юридичних досліджень.

Ключові слова: правова ментальність; правова свідомість; науковий дискурс; архетип; національна традиція; соціальний феномен; підсвідомість; актуалізація; політична система.

Поліщук І. А., доктор политических наук, профессор, профессор кафедры социологии и политологии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.

e-mail: i_polischuk@i.kr.net ; ORCID 0000-0001-6864-4425

Правовая ментальность: интерпретации в научном дискурсе

Раскрывается специфика толкования категории «правовая ментальность» в разных научных концепциях. Наиболее авторитетные направления изучения ментальности: соци-

альная психология, которая основана на социологической теории Э. Дюркгейма; общая психология, теория архетипов как основы «коллективного бессознательного» К. Юнга, концепция «социального характера» В. Райха.

В юридической науке до недавнего времени наблюдался оттенок определенной второстепенности и подчиненности правовой ментальности. Подобная категориальная второстепенность правовой ментальности сохранилась и тогда, когда этот термин начал активно использоваться в правовой науке. Доказывается, что понятие «правовая ментальность» имеет большой эвристический потенциал и должно находиться в центре современных юридических исследований.

Ключевые слова: правовая ментальность; правовое сознание; научный дискурс; архетип; національна традиція; соціальний феномен; підсвідомість; актуалізація; політична система.

Вступ. Визначальна особливість сучасного етапу розвитку Української держави полягає у тому, що ми проголосили свій європейський вибір і намагаємося повернутися у сім'ю європейських народів. Євромайдан та Революція гідності 2013-2014 рр. продемонстрували всьому світу незламну волю українців до свободи та демократії, побудови сучасної держави європейського типу. Так сталося, що після понад 20 років пострадянського періоду український народ проходить через великі випробування й намагається довести собі та усьому світу свою європейську ідентичність і прихильність цінностям євроатлантичної цивілізації. На шляху ментального повернення у Європу нам доведеться вирішити величезний комплекс різноманітних завдань, які стосуються усіх галузей суспільного життя. Але безперечним є те, що реінтеграція України в Європейський Союз стане можливою лише тоді, коли в українського народу сформується відповідне світобачення та основа правової та політичної ментальності, яка цілком узгоджуватиметься з європейськими стандартами. У зв'язку з цим необхідно знайти ті реперні точки, «доленосні пласти», вплив на які дозволить зробити неможливим повернення до авторитарних та тоталітарних практик розвитку. До подібних «абсолютних величин» належить проблема правової ментальності. Формування в українців правової ментальності європейського взірця є одним з головних завдань нашого модерного розвитку. Тому аналіз теоретичних підходів до вивчення правової ментальності має актуальне значення для вітчизняної правової та політичної науки.

Аналіз літературних даних і постановка завдання дослідження. На сьогодні категорія «права ментальність» («національна ментальність») у науковій літературі мають певний містифікований зміст. У деяких дослідженнях за допомогою поняття «ментальність» учені намагаються пояснити будь-яке явище чи процес політичного і правового життя. Скажімо, складність та затяжний характер українського державотворення дехто з дослідників схильний пояснювати особливостями української ментальності. Таку позицію відстоює Ю. Оборотов, який у монографії «Традиції і новачки в правовому розвитку» неодноразово наголошує, що серед причин наших негараздів чи не найголовнішою є «розрив між цінностями свободи та демократії, які зберігаються в особливостях вітчизняного менталітету» [1, с. 57].

Та все ж у науковому дискурсі України превалює виважений, раціональний підхід до інтерпретації місця й ролі правової ментальності в суспільному житті (Ю. Барабаш, А. Бондаренко, А. Гетьман, О. Данильян, О. Дзьобань, Ю. Калиновський, Г. Куц, С. Максимов, О. Петришин, В. Тацій). Дослідники визначили сутність цього феномену, його структуру, функції, чинники, що впливають на його формування. Щоправда, слід вказати на відсутність усебічного врахування впливу політичної ментальності на правову ментальність українського соціуму, або навпаки. Революція гідності є наочним прикладом того, що ці два явища потрібно розглядати у єдності.

У зв'язку з цим *метою* нашої статті є виявлення специфіки осмислення правової ментальності у науковій літературі у політологічному контексті. **Завдання** статті полягає у виокремленні базових інтерпретацій правової ментальності, які сформувалися у науковому дискурсі.

Виклад основного матеріалу. Вивчення різних аспектів ментальності має вже доволі тривалу історію. Як слушно зазначає Ю. М. Дмитрієнко, наукову біографію поняття «ментальність», на відміну від поняття «правова ментальність», вивчено достатньо добре. Але існує й інший бік справи. Смисловий заряд правового терміна «правова ментальність» сформувався раніше, коли остання ще знаходилась у межах буденної правової мови [2].

Розмежування в інтерпретаціях правової ментальності як однієї з пріоритетних форм правової та національної свідомості проводяться лише у концептуальних дослідженнях, присвячених фундаментальній і прикладній тематиці. У таких розвідках, як правило, простежується відтінок певної другорядності й підпорядкованості правової ментальності. На жаль, така категоріальна другорядність правової ментальності зберігається й тоді, коли цей термін почав активно застосовуватися у правовій науці. Але ж в інших галузях суспільствознавства поняття «ментальність» часто-густо перебуває у центрі деяких цікавих концепцій. Менталітет вивчали відомі вчені, серед яких: О. Ранк, Ф. Браудель, М. Блок, В. Вундт, Ле Гофф, Ж. Дюбі, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Строс, М. Гайдегер та ін. Теорія ментальності у науковій літературі доволі розроблена. Вивчення явищ, які охоплюються поняттям «ментальність», постало у зарубіжній науці як: напрям соціальної психології, заснований на соціологічній теорії Е. Дюркгейма; напрям загальної психології, теорія архетипів як основи «колективного несвідомого» К. Юнга, концепція «соціального характеру» В. Райха; напрям британської та французької антропології (проблема «примітивної ментальності») (Б. Малиновський, А. Леруа-Гуран); «нова історична наука» (історія ментальностей) (П. Франкастель); напрям американської культурної антропології (Д. Т. Кемпбелл, Р. Бенедикт, М. Мідт). Необхідно наголосити, що масштабна актуалізація поняття «ментальність» сталася завдяки непересічному внеску Е. Дюркгейма, К. Юнга та В. Райха, які вперше поставили її у центр своїх досліджень та визначили основні контури цього поняття.

Узагальнюючи основний ідейний набір концепцій Е. Дюркгейма та В. Райха, можна зробити наступні зауваження. Істотний вплив на правосвідомість мають різноманітні форми суспільної свідомості – політична свідомість і мораль, соціальна психологія, історичні традиції, певний спосіб життя. Суспільна свідомість належить до категорій, які є ширшими за поняття «ментальність» і за змістом вбирає його в себе. Усі ментальні компоненти свідомості функціонують в координатах духовної культури і форматі культурних цінностей. Однак було б помилковим ототожнювати поняття «ментальність» з поняттям «цінності», адже ментальність виступає не як система цінностей, а як система способів оцінювання. Отже, поняття «правова ментальність» можна застосовувати для вивчення правової культури і правових цінностей певного народу та окремого індивіда. Ментальні компоненти пронизують усі форми суспільної свідомості, але найбільш характерними та впливовими є мистецтво, релігія та культурний архетип. До структури правової ментальності входять релігійний досвід, правова ідеологія, елементи буденної та наукової свідомості, пласти міфологічної свідомості та колективного підсвідомого. Як відомо, в суспільній свідомості виділяються три рівні: психологічний, ідеологічний та науково-теоретичний. Ментальні чинники діють здебільшого на психологічному та меншою мірою на ідеологічному рівні. Ментальність виявляється передусім на психологічному рівні у формах повсякденної свідомості: ціннісних настановах і правилах спілкування, рефлексії на події життя, уявленні про добро і зло, справедливість і несправедливість тощо. Правосвідомість як елемент правової і професійної культури, юридичної культури, а також як самостійна категорія об'єктивується у механізмі поведінки та фактичній діяльності.

Правова ментальність – це активний початок у правовій діяльності людини, який діє постійно та майже об'єктивно. Це своєрідний фундамент, який не тільки стимулює правову діяльність, а й детермінує поведінку індивіда і його ставлення до навколишнього правового простору. При цьому правова ментальність має «мовчазний», латентний характер, виявляється швидше у повсякденній, буденній діяльності індивідів, а не в їхній мові або будь-яких інших проявах. Ментальні шари свідомості не є такими глибинними, як колективне підсвідоме К. Юнга [3, с. 155]. Підсвідоме з'явилося, на думку К. Юнга, першим, і на його основі постала свідомість. Натомість ментальність пов'язана з більш поверховими шарами колективного несвідомого і формується на основі свідомості. Стереотипи поведінки, бачення світу, стаючи звичками, трансформуються у підсвідомість суспільства. Згідно з концепцією аналітичної психіки К. Юнга несвідоме складається з особистісного несвідомого, що включає в себе переважно емоційно забарвлені уявлення і комплекси, що утворюють інтимне духовне життя індивіда; колективного несвідомого – вродженого глибинного шару несвідомого, ядра психіки, що має загальну природу, що репрезентує досвід попередніх поколінь людей і включає в себе надособистісні універсальні образи, що виступають як загальна підстава духовного життя. Це один з най-

важливіших механізмів формування ментальності, й правової ментальності зокрема. Необхідно наголосити на тому, що в правовій ментальності як складовій частині ментальності народу несвідомі архетипи відіграють меншу роль в його функціонуванні, тоді як усвідомлені компоненти мають головне значення [3, с. 164]. Яскравим прикладом цього виступає західна правова ментальність, яка формувалася протягом життя багатьох генерацій на базі засад раціоналізму та громадянського активізму.

Правова ментальність – це глибинна, усталена система поглядів та думок певної соціальної групи, класу, прошарку, народу, нації або іншої спільноти щодо інституту права, особливостей його застосування і ролі у соціумі. Специфіка правової ментальності полягає в її наочній залежності від історичних традицій та культури певного народу. Це обумовлює необхідність обов'язкового врахування особливостей правової ментальності народу у законодавчому процесі. Формування правової культури народу є неможливим без її ґрунтування на історичних традиціях, культурі та мові. Відродження української правової культури узгоджується з правовою політикою сучасних поліархій. Попри інтеграційний тренд власних політичних, економічних і правових систем в європейське співтовариство країни-члени Європейського Союзу дбайливо ставляться до національної правової традиції.

У розумінні сучасних зарубіжних дослідників ментальність вбирає у себе почуття, симпатії та антипатії, образи, уявлення людини про себе та власне місце у світі. Причому всі ці уявлення визначаються, головним чином, не стільки свідомістю, скільки підсвідомістю; ментальність має відношення як до когнітивного, так і до поведінкового рівня індивіда. На думку А. С. Ібраєвої, «mentality» означає щось спільне, що лежить в основі свідомого і несвідомого, логічного та емоційного, тобто глибинне джерело мислення, ідеології та віри, почуття та емоцій. Mentality пов'язано з самими підставами соціального життя і в той же час своєрідно, історично і соціально, має свою історію [4, с. 142].

Національна ментальність та її особливості відображаються у правових уявленнях, які містяться у прислів'ях, приказках, висловах, міфах, думках, казках, є усною формою прояву народної правової культури, а також відображаються у звичаях, традиціях, способах дії, що вироблялися в правовій повсякденності протягом усієї історії існування народу. Крім того, особливості виявляються в національних правових уявленнях і реакціях по відношенню до таких об'єктів політико-правової дійсності, як держава, органи місцевого самоврядування, право, закон, злочин, покарання, суд, судовий процес, політичні лідери, звичаї, реформи, державні службовці, сім'я, спадок, праця, власність тощо.

Не переймаючись визначеннями та інтерпретаційними версіями поняття права, індивіди народжуються, виховуються і живуть у специфічному правовому і мовному середовищі, у традиційному полі національного права. Саме правова ментальність є ключем до розуміння правової культури, правосвідомості та правової поведінки, і саме в ній виявляється специфіка традиційного

ставлення до права. Як слушно зауважують Є. М. Мануйлов та О. П. Дзьобань, аксіологічна характеристика ментальності включає в себе як загальнолюдські, загальноцивілізаційні, гуманітарні цінності, так і цінності етнічні, групові, родові тощо. Із усієї поліфонії ментальних цінностей можна виділити етногенетичні, синергетичні, базисні, які обумовлюють специфіку етнічної ментальності й дозволяють зберегти власну ідентичність. Вони складають генетичний код ментальності, який обумовлює особливості мислення, чуття, поведінки представників різних націй, народностей, соціальних груп. Саме завдяки цим цінностям ментальність формує власний неповторний духовний світ, який, у свою чергу, дозволяє їй розвинути свою внутрішню сутність й аксіологічний зміст. Тут надзвичайно актуалізується психологія української правової ментальності, її стереотипи, реакції [5, с. 3].

Це вказує на наочну плідну аналітичну перспективу використання категорії «правова ментальність» у дослідженнях юридичного та політологічного спрямування як одного з ключових понять сучасного суспільствознавства.

Отже, аналіз основних інтерпретацій категорії «правова ментальність» показує, що прикладна цінність цього поняття набуває додаткової ваги, якщо його розглядати в комплексі з політичним аспектом. У цьому разі ця категорія є придатною в електоральних дослідженнях та у вивченні політичної культури того чи іншого народу.

Висновки. Таким чином, у багатьох юридичних розвідках донедавна проступав відтінок певної другорядності та підпорядкованості правової ментальності. Це було пов'язано з тим, що базова категорія «ментальність» знаходилася на периферії аналізу правознавства і не вважалася «доленосним пластом», який детермінує розвиток інших категорій та явищ. Найбільш авторитетні напрями суспільної науки: соціальна психологія, заснована на соціологічній теорії Е. Дюркгейма; загальна психологія, теорія архетипів як основи колективного несвідомого К. Юнга, концепція соціального характеру В. Райха подолали другорядність поняття «ментальність» та визначили його великий масштаб для всього суспільствознавства.

Розгляд основних інтерпретацій у науковому дискурсі доводить, що поняття «правова ментальність» має великий евристичний потенціал і має перебувати у центрі сучасних юридичних досліджень.

Список літератури:

1. Оборотов Ю. Н. Традиции и новации в правовом развитии : [монография] / Ю. Н. Оборотов. – Одесса : Юрид. лит., 2001. – 156 с.
2. Дмитрієнко Ю. М. Поняття «правова ментальність»: ментальні права первинних та ідеологічні права вторинних суб'єктів правової свідомості та культури [Електронний ресурс] / Ю. М. Дмитрієнко. – Режим доступу : <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=46431>.
3. Юнг К. Г. Психология бессознательного / К. Г. Юнг. – Москва : Канон, 1994. – 357 с.
4. Ибраева А. С. Правовая культура: проблемы теории и практики : монография / А. С. Ибраева. – Алматы : Жеті жарғы, 2002. – 352 с.
5. Мануйлов Є. М. Українська правова ментальність: до проблеми розуміння сутності / Є. М. Мануйлов, О. П. Дзьобань // Гуманітарний часопис. – 2007. – № 4. – С. 48–52.

References:

1. Oborotov, J.N. (2001). Tradicii i novacii v pravovom razvitii [Traditions and innovations in the legal development]. Odessa: Jurid.lit. [in Russian].
2. Dmyitrijenko, J.M. Ponyattya «pravova mentalnist»: mentalni prava pyervyinyih ta ideologichni prava vtorynyih sub'ektiv pravovoji svidomosti ta kulturyi [The concept of «legal mentality»: mental right to primary and secondary ideological right of legal consciousness and culture]. nauka.kushnir.mk.ua. Retrieved from: <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=46431> [in Ukrainian].
3. Jung, K.G. (1994). Psihologija bessoznatelnogo [Psychology of the unconscious]. Moscow: Kanon [in Russian].
4. Ibrajeva, A.S. (2002). Pravovaya kultura: probljemy teorii i praktiki [Legal culture: theory and practice problems]. Almaty: Zheti zhargyi [in Russian].
5. Manujlov, J.M. (2007). Ukrajska pravova mentalnist: do problemy rozuminnya sutnosti [Ukrainian legal mentality, understanding the essence of the problem]. Gumanitarnyj chasopyis, 4, 48–52 [in Ukrainian].

Polishchuk I. O., Doctor of Political Sciences, Professor, Professor of Department of Sociology and Political Science, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.

e-mail : i_polischuk@ukr.net ; ORCID 0000-0001-6864-4425

Legal mentality: the interpretation of the scientific discourse

The article deals with the specifics of the interpretation of «legal mentality» category in different scientific concepts. The most authoritative study of the mentality directions: social psychology, which is based on the sociological theory of E. Durkheim; general psychology, theory of archetypes as the basis of the «collective unconscious», K. Jung, the concept of «social character», V. Rayh.

Legal mentality – a deep, well-established system of views and opinions of a particular social group, class, stratum, people, nation or community to another institute of law, peculiarities of its application and role in society. The specifics of the legal mentality lies in its visual. Depending on historical traditions and culture of a particular nation. This necessitates mandatory accounting features of the legal mentality of the people in the legislative process. Formation of legal culture of the people is impossible without its primer on its historical traditions, culture and language. Revival Ukrainian legal culture consistent with modern legal policy polyarchy. Despite the trend of integration of their own political, economic and legal systems in the European community of the European Union member states to carefully refer to the national legal traditions.

National mentality and its features are reflected in the legal submissions which are contained in proverbs, sayings, myths, thoughts, tales, is the oral form of manifestation of the people's legal culture, as well as reflected in the customs, traditions, ways of working, which were made in the legal daily on throughout the history of the people. In addition, the features appear in the national legal notions and reactions in relation to such objects of political and legal reality as a state, local government, law, crime, punishment, the court, the trial, the political leaders, customs reform, civil servants, family, inheritance, labor, property, and so on.

It is noted that in legal science, until recently, there was a certain shade of secondary and subordinate legal mentality. Such categorical secondary importance legal mentality has remained and when the term began to be actively used in the science of law. It is proved that the concept of «legal mentality» has a great heuristic potential and should be the focus of current research.

Keywords: legal mentality; legal consciousness; scientific discourse; archetype; national tradition; a social phenomenon; the subconscious; the actualization of the political system.

Надійшла до редколегії 19. 05. 2016 р.